

В.В. Шевченко
(м. Київ)

**СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ БАНКІРСЬКОГО
ПІДПРИЄМНИЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
в XIX — на початку XX ст.**

У статті висвітлено основні етапи історіографічного процесу дослідження банкірського підприємництва на Півдні України у XIX — на початку XX ст. Охарактеризовано найбільш значимі видання й окреслено напрями подальшого наукового пошуку.

Ключові слова: історіографія, науковий доробок, економічна історія, банкірське підприємництво, кредит.

В статье рассматриваются основные этапы историографического процесса исследования банкирского предпринимательства на Юге Украины в XIX — начале XX в. Дана характеристика наиболее значимых изданий, обозначены направления дальнейших научных изысканий.

Ключевые слова: историография, научное наследие, экономическая история, банкирское предпринимательство, кредит.

This article considers the main stages of the research process historiographical business banker in the Southern Ukraine in the XIX — early XX century. The characteristics of the most important publications, the directions for further scientific research.

Keywords: historiography, scientific heritage, economic history, business bankers, lending.

Приватна банкірська діяльність, а також історія її становлення та розвитку на території Південної України XIX — початку XX ст. у вітчизняній історичній науці не була самостійним предметом досліджень. Пріоритет віддавався вивченню глобальних політичних, економічних і соціальних процесів та явищ. Тому переважна частина літератури має опосередковане відношення до теми, яка розглядається. У зв'язку з цим наша мета полягає у з'ясуванні етапів та ступеня розробленості означеної проблеми, визначенні кола питань, які потребують подальшого опрацювання.

У загальному історіографічному процесі дослідження даної проблеми умовно можна виділити три періоди: дореволюційний (XIX ст. — 1917 р.), радянський (1920–1980-ті рр.) і сучасний (1990-ті рр. — початок XXI ст.).

Історія банкірської справи знайшла своє висвітлення лише в небагатьох працях XIX — початку XX ст. Фактично, її почали студіювати з середини

XIX ст., коли поживався інтерес до вивчення господарства Російської імперії й, зокрема, кредитно-фінансової системи. Зацікавленість останньою обумовлювалася гострою необхідністю реформування фінансових відносин. У той час з'явилися ґрунтовні дослідження вчених-економістів, які разом із тим були фахівцями-практиками. Серед таких науковців можна назвати Є. Ламанського, Д. Піхно, М. Бунге та ін. Останній у своїй статті «Заметки о современном экономическом кризисе в России», що вийшла 1860 р., розглядаючи причини економічної кризи в Російській імперії, побіжно звернув увагу й на приватних банкірів. Він зазначив, що одним із джерел нагромадження ними великих грошових сум були російсько-турецькі війни, особливо Кримська¹.

Серед праць 1860-х рр. заслуговує на увагу розвідка російського економіста В. Безобразова, присвячена впливу економічної науки на державне життя. У ній автор досить докладно висвітлив і проаналізував фінансові погляди міністра фінансів Є. Канкріна, зокрема на приватний кредит².

У 1870–1880-х рр. спостерігається затишшя у вивченні кредитно-фінансової системи. Сплеск досліджень відбувається наприкінці XIX, а особливо на початку XX ст. Виходять у світ праці, присвячені Державному банку та його операціям. Автором однієї з найкращих таких робіт був В. Судейкін, який дослідив не лише історію самої банківської установи, а й зупинився на основних причинах пізнього розвитку в Російській імперії буржуазних відносин у кредитно-банківській сфері³.

Процес розробки спеціального законодавства для банкірських домів і контор, а також значний інтерес громадськості до цих установ, очевидно, сприяли й вивченню їх розвитку та функціонування. Деякі відомості про банкірські підприємства з'явилися у загальних роботах з історії торгівлі та банків у Російській імперії. Серед них варто назвати багатотомне видання «История торговли и промышленности в России», книги А. Біммана й О. Гур'єва⁴. Характерним для цих праць є подання фактологічного матеріалу про функціонування окремих фірм, а також викладення основних положень щодо законодавчого врегулювання банківської діяльності. Важливими для з'ясування ефективності застосування на практиці правил, встановлених для банкірських установ, є відомості, наведені О. Гур'євим⁵.

Значною інформативністю серед досліджень того часу вирізняються праці І. Левіна та Ю. Янсона. Приват-доцент Петроградського університету І. Левін у своїй монографії «Акционерные коммерческие банки в России»⁶, аналізуючи стан справ у кредитно-фінансовій сфері імперії, зосередив увагу й на окремих аспектах приватного банкірського підприємництва, зробивши висновок про те, що воно почало відігравати помітну роль в економічному житті держави лише з XIX ст. Також він першим відзначив провідну роль приватних банкірів у формуванні капіталістичної банківської системи Російської імперії.

Досить важливою є розвідка дійсного члена Російського географічного і Вільного економічного товариств Ю. Янсона, в якій розглядалася хлібна торгівля в одеському регіоні⁷. Статистичний матеріал, наведений у ній, дозволяє простежити роль банкірів у зовнішній торгівлі зерном і його продуктами та

з'ясувати механізм фінансових операцій, пов'язаних із нею (йдеться про розрахунки за допомогою векселів).

Безпосередньо приватній банкірській справі присвячено праці О. Бернарді⁸ та З. Євзіна⁹. Правова регламентація цієї діяльності висвітлена у кількох статтях В. Розенберга¹⁰. Автор не лише наводить статистичні дані, але й намагається з'ясувати роль і значення такого виду приватного підприємництва в економічному житті країни.

Інформація про приватних банкірів міститься й у деяких енциклопедичних виданнях ХІХ — початку ХХ ст. Зокрема, у словнику Брокгауза і Єфрона вміщено досить об'ємну статтю «Банкир», в якій наводиться визначення цього поняття, висвітлюється історія банкірської справи в Європі та особливості її законодавчого регулювання в Російській імперії¹¹.

Певним внеском у дослідження банкірського підприємництва на Півдні України стали праці відомого історика, економіста, статистика й публіциста А. Скальковського¹², який вивчав Новоросійський край та аналізував різні показники його економічного і соціального розвитку. На увагу заслуговують наведені автором дані про торгово-промислове населення регіону, його етнічний склад тощо.

Фрагментарні відомості зустрічаються й у низці робіт з історії Новоросійського краю та його окремих міст. Такі автори, як Д. Атлас, С. Бернштейн, А. Бориневич, С. Плаксін детально вивчали економічний розвиток Одеси, її торговий і промисловий потенціал, роль зовнішньої торгівлі, кредитування тощо¹³.

Історичні розвідки, підготовлені науковцями після встановлення радянської влади, якісно відрізнялися від попередніх. Головним центром таких досліджень в Україні в 1920–1930-х рр. стала Всеукраїнська академія наук (ВУАН) з численними науково-дослідними установами, які функціонували переважно в Києві, Харкові та Одесі на базі університетів. Сформувалося декілька наукових шкіл, які зосереджувалися на певних напрямках з історії України та різнилися методологічними підходами до її вивчення. Значну увагу в той період історики приділяли дослідженню проблем соціального та господарського життя. Під егідою ВУАН було створено спеціальну комісію для вивчення соціально-економічної історії України ХVІІІ–ХІХ ст., діяли відповідні центри: у Києві — під керівництвом О. Оглобина і К. Воблого, у Харкові — Д. Багалія та М. Яворського, в Одесі — М. Слабченка. Проте науковий інтерес зосереджувався переважно на історії промисловості, сільського господарства та трудових ресурсів. Натомість кредитно-фінансова система не була об'єктом спеціальних досліджень. Деякі питання з історії розвитку кредитної справи та банківської системи на теренах України фрагментарно висвітлювалися лише у працях окремих вчених. У цьому контексті варто відзначити одеську історико-економічну школу, яку очолював академік М. Слабченко. Свої пошуки він спрямовував на вивчення українського господарства від часів Богдана Хмельницького до Першої світової війни. Періоду формування капіталістичних відносин він присвятив двотомник «Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.», виданий у 1925 та

1927 рр.¹⁴ Цю працю О. Оглоблин назвав «першою спробою дати наукову характеристику історії України дев'ятнадцятого століття та однією з перших спроб відтворити схему українського історичного процесу дев'ятнадцятого століття»¹⁵. Хоча в «Матеріалах» з кредитних установ розглядалася лише діяльність Земського банку Херсонської губернії, певне значення вони мають і для з'ясування передумов розвитку банкірської справи на Півдні України.

Із наукового доробку учнів М. Слабченка для вивчення означеного питання особливо важливою є праця І. Бровера «Україна на переломі до промислового капіталізму»¹⁶. Цінність її полягає в тому, що крім розгляду питання організації державного кредиту значну увагу приділено саме приватним кредитно-фінансовим операціям. Автор відзначав, що така діяльність була характерною для купців. Спростовуючи поширене на той час уявлення про цілковиту відсутність в Україні першої половини XIX ст. організованого приватного кредиту, І. Бровер дав стисло характеристику діяльності одеських і бердичівських банкірів. Заслуга дослідника полягає ще й у тому, що він першим спробував дати визначення організованого приватного кредиту, відмежувавши його від неорганізованого. «Організований приватний кредит, — писав І. Бровер, — мав місце тоді, коли він був сталою галуззю обертання капіталу тієї чи іншої особи, коли власник капіталу не випадково, унаслідок певних обставин, віддавав його у кредит, а вів систематичні кредитові операції; коли позичались не лишки грошей, що не знайшли собі ужитку в інших галузях господарчої діяльності їхнього власника, а гроші, спеціально призначені на кредитові операції. Неорганізований приватний кредит був не основне, а додаткове джерело прибутку для його репрезентантів і являв собою здебільшого лише певну форму заощаджування, на яку дехто наважувався, не зважаючи на ризик, з яким це було зв'язане»¹⁷. При цьому історик зауважував, що за відсутності документальних відомостей дуже складно відрізнити ці дві форми приватного кредиту. Однак слід наголосити, що І. Бровер зовсім не використовував архівні матеріали.

Корисним у плані вивчення економічних чинників, які впливали на розвиток банкірської діяльності в Одесі, є розділ із монографії професора О. Оглоблина «Нариси з історії капіталізму на Україні», присвячений порто-франко і виданий окремим накладом у кінці 1920-х рр.¹⁸

У цілому ж українська історіографія 1920-х — початку 1930-х рр. хоч і зазнала впливу радянської ідеології, проте зберегла «державницький дух та національний характер»¹⁹.

У 1930-х і передвоєнних роках посилювався тоталітарний вплив на українську історичну науку. Репресії проти окремих видатних учених, заборона їхніх праць тощо призвели до суттєвого скорочення досліджень, і зокрема, з української економіки.

Після Другої світової війни відбулася зміна методологічних принципів у висвітленні історичних явищ і подій. Змінилися також і пріоритети у напрямках наукових студіювань. Перевага віддавалася глобальним темам, таким, як розвиток великої промисловості, становище селянства та робітників тощо. Проте і в 1940–1980-х рр. виходили праці з історії українського господарства. Наукові

роботи присвячувалися вивченню як загального розвитку економіки в той чи інший період, так і окремих його аспектів.

У 1950-х рр. з'явилася фундаментальна праця П. Ляценка з історії народного господарства СРСР²⁰, в якій автор, по-перше, відзначив важливість проведення досліджень з історії буржуазії, а по-друге — досить детально проаналізував процес первісного нагромадження в Російській імперії. Характеризуючи джерела останнього, він зазначав, що одним із таких була приватна кредитно-фінансова діяльність.

Вивченням проблем «розкладу феодално-кріпосницької системи» й становлення капіталістичних відносин в українських губерніях Російської імперії займався відомий український історик І. Гуржій. Аналізуючи ярмаркову торгівлю Правобережної України в першій половині XIX ст., він відзначав неабияку роль у ній приватних банкірів, особливо одеських і бердичівських²¹.

Із погляду виявлення умов, в яких відбувалося становлення банкірської діяльності в Південній Україні, певний інтерес становить монографія О. Дружиніної «Южная Украина. 1800–1825 гг.», опублікована 1970 р.²²

У 1970–1980-х рр. вийшла у світ ціла низка індивідуальних і колективних узагальнюючих праць з економічної історії України. Але їхні автори, зазвичай, обмежувалися тільки згадками про існування банкірських домів і контор.

Із кінця 1940-х рр., після доволі великої перерви, почали з'являтися дослідження, присвячені безпосередньо фінансовому капіталу та становищу кредитно-банківської системи. За вивчення цієї сфери взялися переважно російські науковці. Одними з перших вийшли друком монографії І. Гіндіна²³ та В. Бовікіна²⁴. Характерною рисою цих праць було широке використання джерельної бази, що й не дивно, оскільки цим авторам були більш доступними матеріали вищих органів влади царської Росії, які зберігалися в архівних установах Москви та Ленінграда. Незважаючи на те, що об'єктом дослідження зазначених учених були глобальніші проблеми, вони не оминули увагою й приватну банкірську діяльність. Так, на думку І. Гіндіна, однією з причин повільного зростання капіталістичного кредиту в Російській імперії був «слабкий розвиток його ранніх форм у вигляді міцних приватних одноосібних банкірських фірм і банкірських домів»²⁵.

В Україні аналогічну дослідницьку роботу проводив одеський історик С. Боровой. Він розглядав питання, пов'язані з розвитком кредитної системи в Російській імперії від часів Анни Іоанівни до буржуазних реформ, визначенням місця України у системі російського фінансового капіталу тощо. Саме в його монографії «Кредит и банки России (середина XVII в. — 1861 г.)»²⁶ найбільш докладно на той час висвітлювалася проблема приватного кредиту. Хоча їй присвячувалося лише 6 сторінок із 288, висновки автора є досить важливими. Зокрема, він стверджував, що банкіри в дореформений період у кредитуванні внутрішнього і зовнішнього товарообігу відігравали більшу роль, ніж Комерційний банк²⁷.

Переломним моментом в українській історичній науці став початок 1990-х рр. Розпад Радянського Союзу, виникнення незалежних держав призвели

до кардинальних змін у тематиці, теоретичних і методологічних підходах досліджень, до переосмислення тих проблем, які розроблялися раніше, до нових наукових пошуків. На початку XXI ст. доктор історичних наук, професор О. Реєнт звертав увагу на те, що осуд «ленінсько-марксистської спадщини» породив у вітчизняній історичній науці «методологічний вакуум». Його результатом стала поява праць, «що у кращому разі човгають рейками, прокладеними ідеологами партапарату радянської доби, а в гіршому — линуть у вільне плавання з вітрилами, в які дмуть вітри кон'юнктури»²⁸. Тому він наголошував на нагальній необхідності вирішення цих фундаментальних теоретико-методологічних проблем. Учений відзначав у позитивному плані розширення й урізноманітнення тематики історичних розвідок, водночас звертаючи увагу на зацікавленість науковців і громадськості останнім періодом існування Російської імперії (XIX — початок XX ст.).

Становлення ринкової економіки у сучасній Україні спонукало багатьох вітчизняних науковців звернутися до вивчення аналогічних процесів, які відбувалися в період формування буржуазних відносин на українських теренах. З'явилися праці, присвячені аграрному секторові, регіональним відмінностям у господарстві, соціальній стратифікації населення, розвитку підприємництва (торговельного і промислового) і кредитно-банківської системи.

Окремі аспекти діяльності банкірів висвітлено в розвідках з історії підприємництва Т. Лазанської²⁹. Проаналізувавши етнічний склад торгово-промислової буржуазії України другої половини XIX ст., вона дійшла висновку, що найбільш підприємливими на той час виявилися євреї. «Їх найбільший внесок у творення капіталістичної економіки зумовлювався найактивнішою участю у торгівлі та торгово-кредитних справах»³⁰. Українці ж, як зауважує далі дослідниця, ніколи не відзначалися схильністю до гендлярства і серед значних банкірів представлених не були³¹. Також вона звернула увагу і на розширення на початку XX ст. мережі банкірських підприємств³².

Діяльність деяких банкірів Півдня України у сфері торговельного мореплавства та їх соціальна поведінка розглядалися О. Шляховим³³. Дослідженням купецтва як соціального стану, до якого належали й банкіри, займалися Ю. Беліков³⁴, О. Гуржій³⁵, О. Донік³⁶ та ін.

На початку третього тисячоліття робилися спроби представити узагальнюючу картину історії банкірської справи в Україні. Вийшла низка відповідних статей у періодичних виданнях і колективна монографія «Фінансово-кредитна система України–Росії (XVIII–XX ст.)»³⁷. Однак ці розвідки не відрізнялися повнотою розкриття порушеної проблеми. Банкірська діяльність у них практично не висвітлювалася.

У вітчизняній історіографії новітнього періоду спостерігається докладне студіювання стану кредитно-фінансової сфери в контексті регіональних досліджень. Увагу науковців привернуло функціонування як конкретних установ, так і всієї кредитно-банківської системи в комплексі. Так, наприкінці 1990-х — на початку 2000-х рр. вийшли друком праці В. Міщенко і Г. Корогод³⁸, В. Венгерської³⁹ та І. Дружкової⁴⁰, присвячені історії кредитно-банківських установ

Сумщини, Правобережної та Південної України. Незважаючи на ґрунтовність цих робіт, усі вони, окрім останньої, обходять увагою приватне банкірське підприємництво. Найбільший внесок у його вивчення зробила І. Дружкова. У своїй дисертації «Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX — на початку XX ст.»⁴¹ вона відвела багато місця становленню та розвитку приватного кредиту в регіоні, у тому числі й діяльності приватних банкірів, насамперед одеських. Автор досить детально розкрила питання про правове регулювання останньої, зокрема напрацювання спеціального законодавства для банкірських установ. Також дослідниця охарактеризувала перших представників приватного кредиту, вказавши, що ними були купці, які займалися зовнішньою торгівлею⁴². Найбільше уваги вона приділила найвідомішій на той час у Російській імперії банкірській родині Штігліців. Однак при висвітленні діяльності інших приватних банкірів І. Дружкова обмежилася лише констатацією фактів існування таких в Одесі та поданням коротких відомостей про окремі банкірські фірми.

До праць вітчизняних учених, в яких більш-менш системно висвітлено приватну банкірську діяльність, варто віднести монографію економіста С. Тицького «Всемирная история денег, кредита и банков»⁴³. Представлений у ній матеріал не тільки дає можливість простежити становлення та розвиток такої діяльності в українських землях, але й порівняти, як відбувався аналогічний процес у країнах Європи. У результаті проведеного дослідження автор зробив висновок, що наприкінці XIX ст. основним напрямом розвитку кредитної справи в Україні (особливо на Правобережжі та Херсонщині) залишалося кількісне зростання банкірських фірм і товариств взаємного кредитування⁴⁴.

Певні згадки про банкірські доми та контори є й у сучасних узагальнюючих працях з історії української економіки та окремих міст. Досить змістовна інформація про життя і діяльність окремих банкірів, зокрема грецького та єврейського походження, міститься у студіях Л. Білоусової⁴⁵, В. Волонич⁴⁶, Н. Терентьевої⁴⁷. Необхідно відзначити також напрацювання краєзнавців у вивченні приватного банкірського підприємництва в південному регіоні. Насамперед, ідеться про доробок одеського краєзнавця О. Губаря. На основі архівних матеріалів він підготував і опублікував ряд статей, в яких висвітлюється комерційна, громадська та добродійна діяльність одеських купців, зокрема й тих, хто займався кредитно-фінансовими операціями⁴⁸.

Серед сучасних іноземних науковців, котрі займаються проблемами соціально-економічної історії, варто назвати російських. Хоча їх напрацювання безпосередньо не стосуються України, вони зробили великий крок уперед у вивченні історії підприємництва XIX — початку XX ст., а також купецтва як основного його суб'єкта. Особливої уваги заслуговує монографія петербурзького історика-економіста Б. Ананьїча «Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства»⁴⁹, яка була першим спеціальним дослідженням, присвяченим банкірській справі. Автор дав загальну характеристику розвитку банкірських домів і контор, спробував визначити їх місце у фінансово-кредитній системі Російської імперії, зупинився на деяких аспектах урядової політики щодо них. Згодом вийшли праці С. Мартинова⁵⁰ та

П. Лизунова⁵¹. Однак незважаючи на досить розлогу інформацію про банкірське підприємництво, вони не дозволяють скласти цілісну картину його розвитку в Україні, оскільки основну увагу дослідники зосередили на банкірських домах Петербурга та Москви.

Деякі аспекти діяльності банкірів Півдня України висвітлено в роботах західних істориків, переважно у контексті вивчення окремих етносів: грецького — К. Авгітідіса⁵², К. Папулідіса⁵³, С. Парадісопулоса⁵⁴, Ф. Янніци⁵⁵; єврейського — І. Котлера⁵⁶, С. Ципперштейна⁵⁷, М. Поліщук⁵⁸ та ін.

Вивченням економічного розвитку саме Півдня України займалася професор Браунівського університету П. Герлігі. Її монографія «Одеса. Історія міста, 1794–1914», опублікована у Гарварді в середині 1980-х рр., була перевидана в Україні 1999 р.⁵⁹ У своїй роботі дослідниця проаналізувала історію міста в різних площинах: адміністративно-управлінській, господарській, соціальній, культурній тощо.

Цінність зарубіжних розвідок полягає в тому, що при їх підготовці автори використали значний масив матеріалів, які містяться у закордонних архівах і бібліотеках.

Здійснений аналіз наукової літератури з історії приватного банкірського підприємництва на Півдні України засвідчив фрагментарність і непослідовність її вивчення. Хоча ця тематика й порушувалася вітчизняними та іноземними дослідниками, багато питань залишилися поза їх увагою. Спробою заповнення наявної лакуни стала дисертація В. Шевченко, в якій авторка виявила чинники, що впливали на становлення та розвиток банкірського підприємництва в регіоні; з'ясувала його характерні ознаки та форми здійснення; визначила роль банкірських установ у розвитку торгівлі, промисловості та інших галузей економіки; проаналізувала соціальний статус, чисельність й етнічний склад банкірів, їх участь у добродійності та суспільному житті⁶⁰. Безумовно, вказане дослідження не є вичерпним. Подальшого студіювання потребують інші аспекти банкірської діяльності, зокрема взаємодія банкірських установ із Державним й акціонерними банками Російської імперії, вплив на всеросійську та міжнародну фінансову систему тощо.

---

¹ Бунге Н.Х. Заметки о современном экономическом кризисе в России // Журнал для акционеров. — 1860. — № 194. — С. 1463.

² Безобразов В.П. О влиянии экономической науки на государственную жизнь в современной Европе. — Санкт-Петербург, 1867. — 71 с.

³ Судейкин В. Государственный банк: Исследование его устройства, экономического и финансового значения. — Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. — 520, [XVIII] с.

⁴ Бимман А.Б. История банков. Историческое развитие банков в России и за границей с древнейших времен до наших дней. — Санкт-Петербург, 1914. — 116 с.; Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России. — Санкт-Петербург, 1904. — 250, IV с.; История торговли и промышленности в России. Т. 1, вып. 3: Биржи, товарные

склады и другие торговые учреждения / Под ред. П.Х. Спасского. — Санкт-Петербург, 1911. — 82 с.; Т. 1, вып. 5: История торговли в России с Петра Великого до начала XX века / Под ред. П.Х. Спасского. — Санкт-Петербург, 1912. — 96 с.

⁵ Гурьев А. Указ. соч. — С. 212–213.

⁶ Левин И.И. Акционерные коммерческие банки в России. Т. 1. — Петроград, 1917. — XI, 301 с.

⁷ Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе // Труды экспедиции, снаряженной императорскими вольным экономическим и русским географическим обществами, для исследования хлебной торговли и производительности в России. Т. 2, вып. 2. — Санкт-Петербург, 1870. — 414 с., прилож.

⁸ Бернарди А.В. Организация и операции банковских учреждений (банковских домов, банковских контор и меняльных лавок). — Санкт-Петербург, 1913. — 46 с.

⁹ Евзлин З.П. Банки и банковские конторы в России. Справочно-статистические сведения обо всех оперирующих в России кредитных учреждениях. — Санкт-Петербург, 1904.

¹⁰ Розенберг В. Регламентация банковского промысла // Торгово-промышленная газета. — 1914. — № 106. — С. 1–2; № 111. — С. 1.

¹¹ Банкир // Энциклопедический словарь / Под ред. проф. И. Е. Андреевского; Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. — Т. 3: Банки — Бергер. — Санкт-Петербург, 1891. — С. 1–5.

¹² Скальковский А.А. Из портфеля первого историка г. Одессы // Из прошлого Одессы: Сборник статей / Сост. Л. М. де-Рибасом. — Одесса, 1894. — С. 190–261; *Його ж.* Перше тридцятиріччя історії міста Одеси: 1795–1825. — [Репринт. вид.]. — Одеса: ОКФА, 1995. — 254 с.: іл., портр.; *Его же.* Опыт статистического описания Новороссийского края. В 2 ч. Ч. 1: География, этнография и народонаселение Новороссийского края. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. — 364 с.; Ч. 2. — Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1853. — 552, III с.

¹³ Атлас Д. Старая Одесса, ее друзья и недруги. — Одесса: Типо-литография «ТЕХНИКЪ», 1911. — 114 с.; *Бориневич А.С.* Очерк хлебной торговли в Одессе. — Одесса, 1890. — 110 с.; Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / Изд. С. Берштейна. — Одесса: Типография Л. Нитче, 1881. — 144 с.; *Плаксин С.* Коммерческо-промышленная Одесса и ее представители в конце девятнадцатого столетия и история развития торговых фирм с приложением адресных сведений. — Одесса: Тип. Я.М. Сагала, 1901. — VI, 144, 60 с.

¹⁴ Слабченко М.С. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. В 2 т. Т. 1. — Одеса: Держвидав України, 1925. — 318 с.

¹⁵ Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956: переклад з англійської. — К., 2003. — С. 53–54.

¹⁶ Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. В 2 т. Т. 1. — Одеса: Пролетар, 1931. — 175 с.

¹⁷ Там само. — С. 126.

¹⁸ Оглоблин О. Одеське порто-франко. — [Київ ?], [19 — —]. — 11 с.

¹⁹ Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956. — С. 62.

²⁰ Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР. У 2 т. Т. 2: Капіталізм: переклад з другого російського видання. — К.: Держ. вид-во політичної літератури УРСР, 1952. — 691 с.

²¹ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІ ст. до 1861 року). — К.: Вид-во Акад. наук Української РСР, 1962. — С. 105, 107.

²² Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800–1825 гг. — Москва: Наука, 1970. — 383 с.

²³ Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.). — Москва: Госфиниздат, 1960. — 415 с.; *Его же*. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России. — Москва: Госфиниздат, 1948. — 454 с.

²⁴ Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России. — Москва: Изд-во Москов. ун-та, 1967. — 295 с.; *Его же*. Формирование финансового капитала в России, к. XIX в. — 1908 г. — Москва: Наука, 1984. — 287 с.

²⁵ Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.). — С. 352.

²⁶ Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. — 1861 г.). — Москва: Госфиниздат, 1958. — 288 с.

²⁷ Там же. — С. 238.

²⁸ Реєнт О.П. Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Перечитуючи написане / Реєнт О.П. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 81.

²⁹ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К., 1999. — 282 с.; *Її ж*. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2001. — Вип. 2. — С. 24–41.

³⁰ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — С. 169.

³¹ Там само. — С. 179.

³² Лазанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.). — С. 31–32.

³³ Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. — 1914 р. — Д.: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. — 366 с.: табл.

³⁴ Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. — Х., 2003. — 267 с.

³⁵ Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — 80 с.; *Його ж*. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII — у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 3–21.

³⁶ Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.): монографія. — К.: [б.в.], 2008. — 271 с.

³⁷ Фінансово-кредитна система України–Росії (XVIII–XX ст.) / [Стельмах В.С., Д'яконова І.І., Сало І.В. та ін.]. — Суми: Слобожанщина, 2000. — 312 с.

³⁸ Міщенко В., Корогод Г. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX — поч. XX ст.). — Суми: Слобожанщина, 1999. — 75 с.

³⁹ Венгерська В.О. Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у др. пол. XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Житомир, 1998. — 196 с.

⁴⁰ Дружкова І.С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX — на початку XX ст. (історичний аспект): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Одеса, 2004. — 220 с.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. — С. 136.

⁴³ Тицкий С.И. Всемирная история денег, кредита и банков. — К.: Крещатик, 1997. — 837 с.

⁴⁴ Там же. — С. 444–445, 448.

⁴⁵ *Белюсова Л.* Интеграция евреев в российское сословное общество: почетные граждане города Одессы еврейского происхождения [Электронный ресурс] // Мория. — 2006. — № 5. — Режим доступа до журн.: http://www.moria.farlep.net/ru/almanah_05/01_02.htm.

⁴⁶ *Волоніць В.С.* Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». — Донецьк, 2007. — 20 с.

⁴⁷ *Терентьева Н.А.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). — К.: Аквилон-Пресс, 1999. — 352 с.

⁴⁸ *Губарь О.* 101 вопрос об Одессе. Вопрос № 51: «И над тобою только паруса», или откуда и зачем взялись яхт-клубы? [Электронный ресурс] // Тиква. — № 556 (9). — Режим доступа: <http://tikva.odessa.ua/newspaper/news/?4386>; *Его же.* 185 лет назад // Вечерняя Одесса. — 1989. — № 205 (4840). — С. 3; *Его же.* Одесса — как памятник патриархальным менялам [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1>; *Его же.* Призрачное величие [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.moria.farlep.net/ru/almanah_04/01_05.htm; *Его же.* Приморский бульвар, № 3 // Дерибасовская–Ришельевская. — 2005. — Вып. 21. — С. 25–38; *Его же.* Родословная Г.И. Маразли // Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: сборник. — Одесса, 1995. — С. 37–38.

⁴⁹ *Ананьич Б.В.* Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. — Ленинград: Наука, 1991. — 198 с.

⁵⁰ *Мартынов С.Д.* Финансы и банкирский промысел: Штиглиц, Гинцбурги, Поляковы, Рябушинские. — Санкт-Петербург: Пирс, 1993. — 89 с.

⁵¹ *Лизунов П.В.* Банкирские заведения Петербурга и биржевая спекуляция (середина XIX — начало XX в.) // История предпринимательства в России: XIX — начало XX века. Вып. 2: Материалы II Всероссийской научной конференции 9–10 сентября 2005 г. — Санкт-Петербург: Издательский дом С.-Петербургского гос. ун-та, 2006. — С. 313–346; *Его же.* Банкирский дом «Г. Лесин», его операции и владелец // Фирмы, общество и государство в истории российского предпринимательства. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 8–10 декабря 2006 г. — Санкт-Петербург: «Нестор-История», 2006. — С. 104–108; *Его же.* Захарий Жданов: Судьба «короля биржевых спекулянтов» // Экономическая история. Ежегодник. — Москва, 2006. — С. 222–262; *Его же.* «Невский банкир» Генрих Генрихович Блок // Экономическая история. Ежегодник. — Москва, 2007. — С. 237–266.

⁵² *Авгитидис К.Г.* Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе (первая треть XIX в.). — К.: Вища школа, 1987. — 42 с.; *Его же.* Греки в Одессе // Вечерняя Одесса. — 1989. — № 293 (4928). — С. 3.

⁵³ *Папулидис К.* Просветительская и культурная деятельность греков Одессы в XIX и XX вв. // Балканские исследования. — Москва: Наука, 1989. — Вып. 11: Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX–XX вв.). — С. 190–199.

⁵⁴ *Парадисопулос С.* Деятельность Греческого благотворительного общества в Одессе в 1871–1896 гг. // Україна–Греція: Історія та сучасність: тези II міжнародної наукової конференції, Київ, 22–24 лютого 1995 р. — К., 1995. — С. 93–95.

⁵⁵ *Янници Ф.* Греческий мир в конце 18 — начале 20 вв. по российским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков). — Москва, 2002. — 219 с.

⁵⁶ *Котлер И.* Очерк по истории евреев Одессы. — Иерусалим, 1996. — 204 с.

⁵⁷ Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794–1881. — Москва; Иерусалим: Гешарим, 1995. — 207 с.

⁵⁸ Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904. — Москва: Мосты культуры, 2002. — 446 с.

⁵⁹ Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914. — К.: Критика, 1999. — 383 с.: іл.

⁶⁰ Шевченко В.В. Приватна банкірська діяльність на території Південної України XIX — початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 2009. — 246 с.